

UOT-811.11-112

Səhifə:136-140

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.136>

Lalə Hüseynova,
Zəmfira Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti
İ-mail: q-lala-5@hotmail.ru I-mail:
zemfiramamedova1948@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LÜĞƏTLƏRİN TIPLƏRİ: ENSİKLOPEDİK VƏ FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏR, ONLARIN NÖVLƏRİ

XÜLASƏ

Bu yazıda istər ingilis dilçilik tarixində, istərsə də Azərbaycan dilçilik tarixində belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, lüğət tarixinin yaradılması çox qədimdir. Mövcud lüğətlərin növləri çox müxtəlifdir. Amma ingilis dili lüğətinin Azərbaycan lüğətindən daha qədim tarixi var. Lüğət tarixi geniş yayılmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, böyük ingiliscə-azərbaycanca lüğət çoxdilli sözlərin böyük qrupudur. Bu çoxdillilik nitqin böyük hissəsini təşkil edir və lüğətdə öz əksini tapır. Bundan əlavə, bu məqalədə bir çox analitik üsullardan istifadə etməklə sözlərin leksik-semantik təsnifatında ingiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə lüğətlərdən də istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *İngilis dili, Azərbaycan dili, lüğətlər, ikidilli lüğətlər, çoxdilli lüğətlər.*

Giriş: İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan lüğətlərin tipləri çox müxtəlifdir. Bu müxtəliflik dilin leksikoqrafik təsvirinin obyektinin mürəkkəb və çox aspektliyindən irəli gəlir. Lüğətlərin tiplərə bölünməsi onların məqsədindən, həcmindən, onda olan sözün sıralanma üsulundan və s.-dən ibarətdir. Lüğətlərin tərtibinin özü göstərir ki, onun əsas məsələlərindən biri onların təsnifidir. Lüğətlərin istər elmi, istərsə də praktiki təsnifi üçün əsas məsələ həmin sözlüyün məzmunundan və xarakterindən asılıdır. Buna görə də, lüğətlər həm məzmununa, həm də xarakterinə görə, Afad Qurbanovun da göstərdiyi kimi, iki böyük hissəyə bölünür: a) ensiklopedik lüğətlər; b) linqvistik lüğətlər [1, s.391].

Ensiklopediya – bütün elmlər və ya elmin hər hansı bir sahəsi haqqında dəqiq, sistemli, ümumi, universal məlumatı özündə əks etdirən böyük həcmli məlumat kitabıdır. Filoloji lüğətlərdə isə əsas obyekt leksik vahiddir, sözdür, burada sözlərin və ifadələrin mənaları, məna çalarları göstərilir. Ensiklopedik lüğətə böyük redaksiya heyəti tərəfindən rəhbərlik edilir və hər bir sahədən buraya mütəxəssis cəlb olunur. Bəzən də tək bir nəfər tərəfindən hazırlanır. Həm ensiklopedik, həm də filoloji lüğətlərin fərqi aşağıdakı misallardan aydın görmək olar. Məsələn, «ay» sözünü götürək. Ensiklopediyada göstərilir ki, «Ay» - Yerin yeganə təbii peyki və Yerə ən yaxın göy cismidir.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə: «Ay» - is. 1. Yer kürəsinin peyki olub onunla birlikdə Günəş ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən, günəş işığı ilə işıqlanan göy cismi. Ay işığı, Ayın səfələri, Ayın batması... /məs. Gözəlin camalına təşbih (bəzən ay üz, ay parçası on dörd gecəlik ay və s. tərkiblərdə...2. İlin bölündüyü on iki hissədən hər biri... [2, s. 66- 67]

Bundan başqa, lüğətdə ayüzlü, ayqabaqlı, aybəniz və s. kimi leksik vahidlər də verilmişdir: yəni sifəti ağ, gözəl, göyçək mənalarda.«İngiliscə- Azərbaycanca lüğət»də: ay: 1). i (fəza cismi) te moon; bədirlənmiş (on dörd gecəlik) ~ full moon. ◇ ~ın doğması moonset; təzə ~ new moon; ~ ın tutulması lunar eclipse...ay 2) astr. lunar. ~ daşı miner. moonstone; ~ tozu lunar dust; dust from the Moon; ~ işığı moonlight; ◇~ parçası very beautiful; ~ ın səthi the Moon's surface [3, s. 25].

Linqvistik lüğətlərdə sözlər əsas obyektdir. Burada onların mənşəyi, qrammatik xarakteri, leksik mənası, məna çalarları göstərilir və yeri gəldikcə nümunələr də verilir. Məhz bütün bu fərqlər nəzərə alınmaqla lüğətlər ensiklopedik və linqvistik lüğətlər deyə iki böyük hissəyə bölünür.

Ensiklopedik lüğətlərin də öz quruluşuna görə iki növü vardır: a) universal ensiklopedik lüğətlər; b) sahə ensiklopedik lüğətlər. Afad Qurbanov düzgün olaraq universal ensiklopedik lüğətlərin aşağıdakı növlərini göstərir: “universal böyük ensiklopediyalar, universal kiçik ensiklopediyalar, universal regional ensiklopediyalar və universal milli ensiklopediyalar” [4, s. 392].

İngilis dilinin ensiklopediyası XVIII əsrdən hazırlanmağa başlamışdır. Belə ki, ilk ensiklopediya 1704-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu, C.Happis tərəfindən hazırlanaraq “Universal Dictionary of Arts and Sciences” adı ilə nəşr olunmuşdur.

İlk Britaniya Ensiklopediyası 1768-1772-ci illərdə 3 cildə çapdan çıxmışdır. 1974-cü ildən isə Britaniya Ensiklopediyası 30 cildə təkrar olaraq nəşr olunmuşdur. Bütün ensiklopediyada 350 min lüğət-məqalə vardır. İlk Amerika Ensiklopediyası isə 1829-1833-cü illərdə 13 cildə, 1903-1904-cü illərdə 16 cildə və nəhayət, 1918-1920-ci illərdə 30-cü illərdə nəşr olunmuş Amerika Ensiklopediyasında isə 320 min lüğət-məqalə vardır.

Ensiklopedik lüğətlərdə olduğu kimi, linqvistik lüğətlərin də iki növü vardır: a) birdilli linqvistik lüğətlər; b) ikidilli və çoxdilli linqvistik lüğətlər. Birdilli lüğətlərin də aşağıdakı növləri vardır: orfoqrafiya lüğəti, orfoepiya lüğəti, izahlı lüğətlər, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, antonimlər lüğəti, frazeoloji lüğət, dialektoloji lüğət, terminoloji lüğətlər, etimoloji lüğət, tarix lüğəti, alınma (əcnəbi) sözlər lüğəti, onomastik lüğət, yeni sözlər lüğəti, ixtisarlar lüğəti, əks lüğət, tezlik lüğəti, atalar sözləri və məsəllər, vurğu lüğəti və s.

İkidilli yaxud çoxdilli lüğətlərə isə tərcümə lüğətləri daxildir.”İngilis dilinin orfoepiya lüğətləri” aşağıdakılardır. Jones D. An English Pronouncing Dictionary (1917) 1967-ci ildə lüğət 13-cü dəfə çapdan çıxmışdır. 14-cü nəşri isə London Universitetinin professoru A.Qimsonun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur.

Consonun bu lüğəti «Словарь английского произношения» adı ilə Moskvada 1961, 1963 və 1964-cü illərdə nəşr olunmuşdur. İngilis və Azərbaycan lüğətçiliyində indiyə qədər çap olunmuş aşağıdakı birdilli lüğətlərin adlarını da çəkmə bilərik: «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». Bu lüğətin tərtibinə 1945-1946-cı illərdə başlanmışdır. Həmin illərdə lüğətin ilk, 1956-cı ildə isə son layihəsi tərtib olunmuşdur.

4 cildən ibarət «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 1-ci cildi 1966-cı ildə, 2- ci cildi 1980-ci ildə, 3-cü cildi 1980-ci ildə, 4-cü cildi isə 1987-ci ildə çap olunmuşdur. Həmin lüğət cüzi təkmilləşdirilərək 2007-ci ildə İkinci dəfə çap olunmuşdur. 2005-ci ildə A.Axundovun müəllifliyi ilə ayrıca bircildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» də nəşr olunmuşdur. Dialektoloji lüğət. Azərbaycan dili şivələrinin lüğətini tərtib etmək ideyası 1924-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu ideya 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayda bəyənilmişdir.

Nəhayət, lüğətin «A» hərfinə aid hazırlanmış material 1930, «B» hərfinə aid hazırlanmış material isə 1931-ci ildə nəşr edilmişdir. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» tam halda 1964-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bir cildən ibarət həmin lüğət yenidən təkmilləşdirilərək 2 cildə hazırlanmış və Ankarada 1-ci cildi 1998-ci ildə və 2 cildi isə 2000-ci ildə çapdan çıxmışdır. İngilis dilinin dialektoloji lüğəti XIX əsrin axırlarından hazırlanmağa başlanmışdır.

Həmin lüğət C.Raut tərəfindən tərtib edilmiş və «The English Dialect Dictionary» adı ilə 1898-1905-ci illər arasında 6 dəfə çap olunmuşdur. Burada İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiya və Uelsin dialektizmi öz əksini tapmışdır. Frazeoloji lüğətlər. Azərbaycan dilində frazeologiyaya aid üç lüğət çap olunmuşdur. Onlardan ikisi tərcümə lüğətidir, biri isə birdilli izahlı lüğətdir. Bunlar aşağıdakılardır: M.Tağıyev «Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət» (1964, təkmilləşdirilmiş şəkildə 1974), Ə.Orucov «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti» (1976), N.Seyidəliyev «Frazeologiya lüğəti» (2004). İkidilli lüğətlərdən A.V.Kuninin «Anqlo-russkiy frazeolojiçeskiy slovarğ», P.Borkowskinin «The Great Russian-English Dictionary of Idioms and Expressions» (1973), A.İ.Alyoxinin «Kratkiy russko-anqliyskiy i anqlo-russkiy frazeolojiçeskiy slovarğ» (1960). Tarixi lüğət. Azərbaycan lüğətçiliyində bu cür bir neçə lüğət vardır. Birinci lüğət 1931-ci, İkinci dəfə 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur. Yeni sözlər lüğəti. Bu cür lüğət Azərbaycan dili leksikoqrafiyasında vaxtilə Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçilik şöbəsində hazırlanmış, amma çapdan çıxmamışdır.

İngilis dilində isə «A Supplement to Webster's Third New International Dictionary» (1976), Berg R.S. A Dictionary of New Words in English» (1953), Reifer M. Dictionary of New Words (1955), Amerikada – Barnhart S.L., Steinmetz S., Barnhart R.K. The Barnhart Dictionary of New English since (1963, N.V., Bronxville, 1973), Barnhart S.L. et al. The second Barnhart Dictionary of New English (1980), Çernəə A.M. «Словарь-справочник неологизмов и американской научно-технической литературе », 2-е изд. 1971 kitablarının adlarını çəke bilərik.

Etimoloji lüğətlər. İngilis dilində etimoloji lüğətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Skeat W.W. An Etymological English Dictionary; A Concise Etymological Dictionary (1882); Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language (1966-67) və s. Azərbaycan dilində hələlik belə lüğət yoxdur.

Bundan başqa, dilimizdə ayrı-ayrı yazıçıların dilinin lüğəti olmadığı halda ingilis dilində bu cür lüğət mövcuddur. Məsələn, onlardan İngiltərədə nəşr olunan lüğətlərin bir neçəsinin adını çəke bilərik ki, bunlardan ən geniş yayılmışı V.Şekspirin dilinin lüğətləridir. Həmin lüğətlər bunlardır: Spevack M. The Harvard Concordance to Shakespeare (1973), Sjhmidt A. Shakespeare Lexikon (1886), Onions J.T. Shakespeare Glossary (1911), Tezlik lüğəti. İngilis dilinin tezlik lüğəti ilk dəfə hələ XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuşdur.

1911-ci ildə R.S.Eldridgenin «Six Thousand Common English Words» və 1926-ci ildə E.A.Hornun «Basic Writing Vocabulary – 10 000 Words Most Commonly Used in Writing» lüğətləri işıq üzü görmüşdür. Bu lüğətlərlə bərabər, E.L.Torndaykın (E.L.Thorndike) 1921-ci ildə «The Teacher's Word Book» adlı birinci lüğəti və 1931-ci ildə isə «A Teacher's Word Book of 20.000 Words Found Most Frequently and Widely in General Reading» adlı İkinci lüğəti çapdan çıxmışdır.

1932-ci ildə isə yenə də onun məktəblilər üçün bədii ədəbiyyat üzrə tərtib etdiyi «A Teacher's word Book of 20.000 Word Found Most Frequently in General reading for Children and Young People» adlı üçüncü tezlik lüğəti nəşr olundu. Bunlardan başqa, ingilis dilinin aşağıda adları çəkilən tezlik lüğətləri də çap olunmuşdur: Prinsland H. A Basic Vocabulary of Elementary School Children (1945), Jarroll İ.B., Davies P., Richman B. The American Heritage Word Frequency Book (1971), Kujera H., Francis W.N. Computational Analysis of Present-Day American English (1967).

Azərbaycan lüğətçiliyində tezlik lüğəti ilk dəfə 2004-cü ildə «Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti» adı ilə çap olunmuşdur. Əcnəbi sözlər lüğəti. İngilis dilində bu cür lüğətlərə aşağıdakılar daxildir: Mawson J.O. Dictionary of Foreign Terms. N.V.Bantam Books; Newmark M. Dictionary of Foreign Words and Phrases (1950), Bliss A.İ. Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English (1966).

Hər üç lüğətdə təxminən 12 min leksik vahid var. İxtisarlar lüğəti. İngilis dilində bir neçə belə lüğət mövcuddur. Bunlardan Ocran E.B. Ocran's Acronyms. A Dictionary of Abbreviations and Acronyms Used in Scientific and Technical Writing (1978), De Sola R. Abbreviations Dictionary. New ed. N.Y., Meredith.; Wilkes D. British Initials and Abbreviations Lnd., Leonard Hill; Fawjett F.D. Cyclopaedia of Initials and Abbreviations. Business publications; Partridge E.A. Dictionary of Abbreviations Lnd., Allen and Unwin; Kosh R. The Book of Signs. Lnd., Constable; Allen E. Dictionary of Abbreviations and Symbols (1944).

Tezaurus lüğətlər. Burada bir-biri ilə əlaqədar sözlər tematik qruplarda verilərək mənaları sinonim və antonimlər vasitəsilə açılır. İngiltərədə belə bir lüğət ilk dəfə 1852-ci ildə P.M.Rocenin müəllifliyi ilə çapdan çıxmışdır. Lüğət «Thesaurus of English Words and Phrases Classified and Arranged so as to Facilitate of of Ideas and Assist in Literary Composition» adlanır və dəfələrlə yenidən işlənərək təkmilləşdirilmiş formada nəşr olunur.

Məsələn, lüğət həm bütöv halda, həm də ixtisarlarla aşağıdakı adlarla da çap olunmuşdur: Roget's International Thesaurus. New ed. Revised and reset. The Complete Book of Synonyms in American and British Usage (1946); The New American Roget's College Thesaurus in Dictionary Form; Dutch R.A, Roget's Thesaurus of English Words and Phrases (1962).

Azərbaycan dilçiliyində belə lüğət, hələlik yoxdur. Əks lüğətlər. Terminoloji lüğətlər. Terminoloji lüğətçiliyin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var.

Terminlər iki cəhətdən özünü göstərir. Əvvəla, termin leksik olmaqla normativ funksiyanı yerinə yetirir, İkincisi, loqosdur; terminlə məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir. Terminoloji lüğətlərin yaradılması və istifadə edilməsi nəticəsində yeni-yeni leksikoqrafik problemlər meydana gəlir: 1. Leksik vahidlərin seçilməsi; 2. Sözlüyün strukturu və lüğət məqaləsi; 3. Mənanın izahı üçün üsulların seçilməsi; 4. Dil ekvivalenti və variantların seçilib qiymətləndirilməsi [5, s.281].

Terminoloji lüğətlər quruluşa görə birdilli, ikidilli və çoxdilli olaraq tərtib olunur. Birdilli terminoloji lüğətlərin sözlüyü birtipli olur. Onlar orfoqrafik və izahlı formada hazırlanır. İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər isə iki və daha oxşar sözlükdən ibarət olur. Burada bir neçə dilin terminologiyası qarşılaşdırılır, qarşılığı verilir.

İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər tərcümə səciyyəli olmaqla nəzəri və praktik ehtiyacı ödəmək üçün yaradılır. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü həm milli, həm alınma, həm də beynəlmiləl səciyyəlidir. Həm İngiltərə və ABŞ-da, həm də Azərbaycan dilində xeyli miqdarda ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər çap olunmuşdur. Bu lüğətləri 4 qrupa ayırmaq olar: a) birdilli (izahlı); b) ikidilli tərcümə; c) üçdilli (müqayisəli); ç) çoxdilli (tutuşdurma); 2. Sözlüyün həcminə görə: a) qısa terminoloji lüğətlər; b) adi terminoloji lüğət; c) tam terminoloji lüğət; 3. İzah edilmənin səciyyəsinə görə: a) lüğətlər – sözlükləri; b) tərcümə lüğətləri; c) izahlı lüğətlər; ç) ensiklopedik lüğətlər; 4. Vəzifəsinə görə: a) tədris lüğətləri; b) kütləvi lüğətlər; c) dar ixtisaslı lüğətlər (elmi texniki) [5, s.284].

Nəticə: Beləliklə, göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, istər ingilis dilçilik tarixində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyi tarixində lüğətçiliyin yaranma tarixləri çox qədimdir. Lakin ingilis lüğətçiliyinin tarixi Azərbaycan lüğətçiliyinin tarixinə nisbətən daha qədimdir və hazırda da geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., Bakı, "Nurlan" nəşr., 2003.s.391.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I c., Bakı, Elm, nəşr.1966-il. səh:66-67.
3. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə). Bakı," Qismət,"n. 2003.s.25
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, Elm, 1978. s.392.
5. H.Həsənov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. BDU nəşr., 1999.s.281.
6. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M., "English Gram - mar", Higher School Publishing House , 1964
7. Gordon E.M., Krylova I.P., "A Grammar of Present Day English" (parts of speak), Moskow, Higher School Publishing House , 1974.
8. Krylova I.P., "An English Grammar Practice Book", Moscow, "Higher School", 1978.
9. Kaushanskaya V.L., "A Grammar of the English language", 1963.
- 10.Kabrina N.M , Korneyeva E. A., "An English Grammar", Morphology Moscow , 1985.

Lala Kuseynova, Zemfira Mammadova

The types of dictionaries in the English and Azerbaijan languages: encyclopedic and filological dictionaries and their types.

Summary

In this article we can come to such a conclusion that either in the English linguistics history or in the Azerbaijan linguistics history the creation of the history of vocabulary is very ancient. The types of existing dictionaries are very different. But the English vocabulary has more ancient history than Azerbaijan.

The history of vocabulary has been widespread. It has been understood from this that the great English-Azerbaijani dictionary is a large group of multilingual words. This multilingualism is the most part of the speech, and is reflected in the dictionary.

In addition to this, the English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have also been used in the lexical-semantic classification of words by the use of many analytical methods in this article.

Key words: *English, the Azerbaijani language, dictionaries, bilingual dictionaries, multilingual dictionaries*

Лала Кусейнова, Земфира Маммадова

Типы словарей на английском и азербайджанском языках: энциклопедические и филологические словари и их типы.

Резюме

В этой статье мы можем прийти к такому заключению, либо в истории английского лингвистики, либо в истории азербайджанской лингвистики создание истории словаря очень древнее. Типы существующих словарей очень разные.

Но английский словарь имеет более древнюю историю, чем Азербайджанский словарь. История лексики была широко распространена. Из этого следует, что великий англо-азербайджанский словарь представляет собой большую группу многоязычных слов. Это многоязычие является большей частью речи и отражается в словаре.

В дополнение к этому англо-азербайджанский и азербайджанско-английский словари также использовались в лексико- семантической классификации слов с использованием многих аналитических методов в этой статье.

Ключевые слова: *Английский язык, Азербайджанский язык, двуязычные словари, многоязычные словари.*

Çapa tövsiyə edən: Azərbaycan Tibb Universiteti

***Rəyçilər: dosent Y.Süleymanov
dosent N.Rzayeva***